

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

MATERIALE ȘI CERCETĂRI ARHEOLOGICE
SERIE NOUĂ, SUPPLEMENTUM II

**PIATRA: DE LA TEORIE LA
EXPERIMENT**

Workshop, 6 aprilie 2023, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”

EDITAT DE
ROXANA DOBRESCU, ADINA BORONEANȚ

EDITURA CETATEA DE SCAUN

2025

SUMAR/CONTENTS/SOMMAIRE

Editorial	5
Adina BORONEANȚ, Victor SAVA, Clive BONSALL Sourcing obsidian from early prehistoric sites on the Arad plain, Western Romania	7
Roxana DOBRESCU, Cristian Eduard ȘTEFAN Une cache de silex découverte à Radovanu – <i>La Muscalu</i> A flint cache from Radovanu – <i>La Muscalu</i>	17
Ion TORCICĂ Debitajul prin presiune în siturile Alexandria – <i>Limonagiul</i> și Vitănești – <i>Măgurice</i> (jud. Teleorman) Pressure knapping at the sites of Alexandria – <i>Limonagiul</i> and Vitănești – <i>Măgurice</i> (Teleorman County)	33
Diana-Măriuca VORNICU, Bogdan MINEA Techno-typological and use-wear insights on the chipped stone items discovered in the Glina <i>tell</i> (in 1969).....	53
Mihaela-Maria BARBU O rediscutare a materialului litic cioplit din necropola eneolitică de la Decea, județul Alba Revisiting the knapped lithic assemblage from the Eneolithic necropolis at Decea, Alba County.....	73
Ana Cristina HAMAT <i>Pulchritudo et pretium in oculo spectantis est!</i> Gliptică antică în izvoarele latine din secolele I–III P.Ch. <i>Pulchritudo et pretium in oculo spectantis est!</i> Ancient glyptic in Latin sources of the 1 st –3 rd centuries BC	91
Rodica OANȚĂ-MARGHITU „Pietri” și „pietricele”. Despre gemele tezaurului de la Pietroasa On “Stones” and “pebbles”. The gems in the Pietroasa treasure	107
Camelia-Mirela VINTILĂ Despre crucile din piatră descoperite în cimitirele medievale bucureștene. Studiu de caz, cimitirul bisericii Sf. Nicolae Udricani Stone crosses in Bucharest medieval cemeteries. Case-study, the Sf. Nicolae Udricani Churchyard.....	147
Abrevieri/Abréviations /Abbreviations.....	159

PULCHRITUDO ET PRETIUM IN OCULO SPECTANTIS EST!

GLIPTICĂ ANTICĂ ÎN IZVOARELE LATINE DIN SECOLELE I–III P.CHR.

Ana Cristina HAMAT

Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța; Centrul Interdisciplinar de Cercetare în arheologie și Patrimoniu, Universitatea Dunărea de Jos, Galați; e-mail: anahamat@yahoo.com

Keywords: glyptic art, written sources, jewellery, 1st–3rd centuries AD.

Abstract: This article brings into discussion the Latin sources of the 1st–3rd centuries AD, supplementing the information on archaeological discoveries pertaining to glyptic art. Written sources (legislative or literary) are sensitive to the gradual changes within Roman society, from chastising luxury to the acceptance and generalization of jewellery use. They thus allow us to partially recreate the broad picture of the imperial economy, acknowledging that the desire for gems started with the first republican dactylotrochae and spread, forcing the Roman state to satisfy this demand for luxury items through trade and new military conquests. Diamonds, emeralds and opals were among the rare gems, but Pliny's work enumerates almost 240 varieties of precious and semi-precious stones, many still in use today. The impact that the use of gems had on society was immense and represented one of the sources that speak about the desires, fears and dreams of the living, but also about their last journey. Seen as valuable items, they were offered to the gods on various occasions, whether during private events or during political ceremonies important to the donors. Last but not least, ancient sources speak of their roles in protective, medical and even love magic. Bearing this in mind, although some stones were extremely expensive, it was noted that their value derived not only from the raw gems, but also from the hands that cut and engraved them, the engraving itself, and their association with an important person or event.

Cuvinte-cheie: artă gliptică, izvoare scrise, bijuterii, secolele I–III p. Chr.

Rezumat: Articolul de față discută izvoarele latine din secolele I–III p. Chr., cu scopul de a întregi imaginea oferită de descoperirile arheologice referitoare la arta gliptică. Parcurgând în special izvoarele scrise, atât în ceea ce privește legislația, cât și izvoarele literare, putem remarca o parte dintre schimbările prin care trece societatea romană, de la condamnarea luxului la acceptarea și generalizarea folosirii bijuteriilor. De asemenea, prin intermediul acestora, putem să recreăm o parte din tabloul economic al imperiului, știut fiind faptul că gustul pentru geme a plecat de la primele dactilotece republicane și s-a răspândit, obligând statul roman să satisfacă cererea tot mai mare pentru articole de lux prin comerț și noi cuceriri militare. Printre gemele rare se află diamantul, smaraldul sau opalul, dar Plinius enumeră în opera sa de căpătâi aproape 240 de variante de pietre prețioase și semiprețioase, multe dintre acestea fiind folosite și în prezent. Impactul pe care îl are folosirea gemelor pentru societate este imens și reprezintă unul dintre izvoarele care vorbesc cel mai bine despre dorințele, temerile și visurile celor vii, dar și despre ultimul drum pe care îl fac aceștia. Fiind considerate valori la purtător, ele erau dăruite zeilor la diverse ocazii, fie cu prilejul unui eveniment privat, fie al unui politic important pentru donator. Nu în ultimul rând, izvoarele vorbesc despre rolurile îndeplinite în cadrul magiei de protecție, a celei medicale și chiar în cazul magiei de dragoste. Cu aceste informații în gând și deși avem știri despre prețul exorbitant al unor piese, observăm că valoarea acestora nu este dată numai de material; la fel de importante sunt mâna care taie și gravează piesa, gravarea în sine, dar și asocierea acesteia cu o persoană sau un eveniment important.

Dintre toate artele minore¹, gliptica este singura care întrebunțează măiestria artistului, simțul numeric al matematicianului și ochiul ager al celui veșnic tânăr². Prin urmare, datorită gradului mare de specializare necesar, dar și a numeroaselor cunoștințe cerute pentru a fi gravor, istoricii și teoreticienii artei situează gliptica în grupul select al artelor minore³, cu o vechime considerabilă în cadrul

manifestărilor umane legate atât de cultivarea frumosului, cât și ca formă de manifestare a funcționalității. Așadar, deși originile ei sunt legate de unele dintre primele culturi ale omenirii, arta de a grava pietre prețioase și semiprețioase a fost adusă la desăvârșire în epoca elenistică. Mai apoi, din orașele grecești ale Asiei Mici, a început o adevărată revoluție a gusturilor, care s-a extins și asupra Republicii Romane. Aici, generalizarea folosirii pietrelor gravate a început odată cu revenirea lui Pompei la Roma⁴. Fără îndoială că produsele gravate și chiar meșteșugul erau cunoscute la Roma cu mult înainte de cucerirea estului de către viitorul rival al lui Caesar, însă odată cu triumful

¹ Chiar și în antichitatea romană, gravarea era cunoscută sub termenul *sculptura*, iar pentru camee, se folosea *sculptura ectypa*, Plinius *Naturalis Historia*, 37, 174; Seneca, *De beneficiis*, 3, 26, 1.

² Gravorii sunt amintiți relativ rar, așa că în general nu prea avem informații despre majoritatea acestora; o inscripție de la Roma menționează însă meseria și vârsta la care a decedat unul dintre aceștia (*Ucius*) *Uttedius Hermias/gemmarius sculptor/ann(os) vix(it) XLV*), vezi CIL 6, 9436; dintr-o altă inscripție, găsită tot la Roma, aflăm că în această industrie, erau implicați chiar și copiii, însă, din nou, nu avem prea multe informații: de exemplu care era rolul acestora; ne putem gândi la faptul că erau un fel de novice, vezi CIL 6, 9437.

³ Gramatopol 1991, p. 18.

⁴ În fapt, primele colecții de geme la Roma au aparținut lui Scaurus, Pompeius Magnus, Caesar și Marcellus; fiecare dintre aceștia era fericitul posesor al uneia sau a mai multor *dactylotrocha*-colecție de geme, vezi Plinius, *Naturalis Historia*, 37, 6.

acestui, luxul estic a devenit modă⁵, fiind legat de acum înainte de parcursul claselor superioare ale societății. Multe dintre pietrele folosite pentru bijuterii, la fel ca și perlele, fac parte din cortegiul triumfal al generalului și sunt legitimate în cadrul apetitului insatiable pentru lux al celor cu nume sau dare de mână.

Se poate spune astfel că, la fel ca atâtea alte elemente culturale și sociale, romanii au preluat gustul, dar și știința gravării de la greci, fiind utilizate în principal materiale care puteau fi gravate mai ușor și anume cele din clasa corindonului și mai ales a cuarțurilor. Datorită frumuseții, al locului important pe care pietrele gravate îl aveau în cadrul noțiunii antice de *luxus*, dar și faptului că ele implică în mod natural o serie de alte domenii de studiu, de la politică, la economie și religie și chiar la elemente de viață privată, gemele și cameele se află la loc de cinste în cadrul relatărilor despre bijuterii în izvoarele latine din timpul Imperiului. Desigur, literatura reflectă lupta din societatea romană între elemente indispensabile ale imaginii și cele considerate semne ale decăderii societății imperiale.

Înainte, însă, de a aduce în discuție câteva exemple din surse literare, trebuie să aruncăm o scurtă privire asupra părerii societății cu privire la bijuterii, de la sfârșitul Republicii și începutul Imperiului. Astfel, trebuie să menționăm faptul că scena este una deosebit de complexă. Beneficiară a tuturor cuceririlor care o transformă într-o capitală a luxului, Roma suferă sub povara războaielor civile și a cheltuielilor exagerate. Deschiderea fără precedent la toate nivelurile prin crearea imperiului politic, dar și permanenta amenințare sub care trăiesc oamenii, are ca efect o relaxare totală a regulilor sociale, atacată prin legislație și propaganda oficială. Pe de altă parte, remarcăm și faptul că dorința de cât mai multe lucruri frumoase, care funcționează ca un catalizator al imaginii publice și private, nu mai poate fi oprită. În ceea ce privește bijuteriile, remarcăm, în general, că regulile care guvernează portul acestora și care aparțin celor generale ce guvernează societatea republicană se relaxează până la nivelul la care practica arheologică ne arată uneori o situație diferită de ceea ce literatura și legislația ne prezintă.

În ansamblu, această situație reflectă dualitatea cu care sunt privite bijuteriile de către societate, dar și temerile și dorințele individuale ale omului, fie el simplu cetățean, patrician sau chiar împărat.

La nivel cronologic, vom începe prin a specifica faptul că, cel puțin în primul secol al Imperiului, legislația imperială a continuat îndeaproape legislația Republicii cu privire la lux⁶. Primul împărat și-a făcut chiar un titlu de glorie din încercarea sa de a restabili moralitatea societății romane. Pentru legile care priveau direct această chestiune, a impus revizuirea acestora, iar pe unele le-a refăcut în întregime, în această situație aflându-se și legea împotriva luxului⁷. Sub transformările prin care trece Imperiul în primele două

secole de existență, prevederile acestea, atât de nedrepte din punctul de vedere al femeilor, au fost probabil foarte repede încălcate⁸, femeia romană devenind, prin cuceririle Romei, stăpâna lumii și, cu toate eforturile legislative, o ultimă constrângere a rămas în practică pentru relația femeii-bijuterii și anume prețul⁹, care, în anumite situații, putea fi unul exorbitant.

Revenind la perioada care ne interesează¹⁰, am ales câteva situații care vorbesc de la sine despre locul și rolul pe care l-au jucat pietrele gravate în societatea romană, și anume, ne vom referi la izvoare selectate cu privire la material și tehnica de execuție, la relațiile personale vizibile prin portul bijuteriilor, la relația acestora cu moda, la situațiile care implică actorii ai societății, cât și la prezența lor în cadrul ofrandelor votive și funerare și, nu în ultimul rând, vom vorbi despre prețul exorbitant la care puteau ajunge astfel de piese.

1. GLIPTICA DE LA MATERIAL LA EXECUȚIE

Atunci când vorbim despre materialul folosit pentru gravare, trebuie să luăm în considerare ideea că materialul poate fi o raritate totală sau o raritate pentru anumite varietăți. Spre exemplu, deși aproape fiecare regiune cucerită avea zăcămintele comune de calcedonie, anumite varietăți ale acesteia devin o raritate pentru lumea romană, datorită culorii, a intruziunilor sau chiar a calității. De asemenea, exact ca în prezent, un material comun semnat de un maestru devine o capodoperă. Avem date despre unii dintre cei mai faimoși măști gravori, din diverse surse literare, cea mai importantă pentru această perioadă fiind enciclopedia lui Plinius. Importanța lor este atât de mare, încât unii dintre aceștia formează adevărate dinastii, iar unul dintre cei mai cunoscuți măști este gravorul personal al lui Augustus, Dioscorides din Samos. Alături de izvoarele literare, în câteva izvoare epigrafice regăsim diferite nume pentru diversele operații asociate cu prelucrarea gemelor, mai exact: *cavator*, *cavator gemmarius*, *signarius*, *insignitor*, *gemmarum sculptor* sau *gemma sculptor*¹¹.

⁸ Gramatopol 1991, p. 189.

⁹ R. Berg aducea în discuție situația de la Pompeii, Herculaneum și Oplontis, în care portul bijuteriilor din metale diferite și de către același individ a fost demonstrat în trei cazuri, semn că portul unui anume metal nu era legat neapărat de apartenența la o clasă socială, însă tot ea a observat că indivizii care purtau inel de aur aveau tendința să aibă doar bijuterii de aur, cei care purtau inel de argint nu aveau bijuterii de aur; prin urmare, această situație a fost legată, împreună cu o preferință pentru anumite tipuri de bijuterii, fie de existența markerilor de rang, fie de situația economică a familiei; faptul că legislația strictă cu privire la bijuterii ca markeri sociali, de rang, nu este respectată în viața de zi cu zi, este dovedită și de descoperirea din 2000 de la Murecine, în apropiere de Pompeii (Berg 2002, p. 45–45); destul de recent este și studiul lui L. M. Yarrow cu privire la markerii de identitate ai femeilor, văzuți prin intermediul intaliilor din sticlă (Yarrow 2018).

¹⁰ Am abordat sumar perioada discutată în două articole apărute cu mai mulți ani în urmă (Hamat 2016; 2018).

¹¹ Augustin, *De Civitate Dei*, 21, 4; Plinius, *Naturalis Historia*, 20, 134 și 29, 132, dar și 37, 60 și 63; CIL 6, 9239; CIL 6, 9436.

⁵ Nu știau ce-i arta greacă, îndărătnicii soldați, vezi Iuvenal, *Satura* 11; Dio Cassius, *Istoria Romană*, 19, 64.

⁶ Hamat 2024.

⁷ Suetonius, *Augustus*, 34.

Aceștia se deosebesc de cei care vând gemeni și anume de *gemmarum politores*, *gemmarii*¹², *margaritarii*, sau simplu *negotiatores* specializați, ale căror magazine puteau fi găsite pe celebra Via Sacra la Roma¹³.

În ceea ce privește materialul folosit, cea mai importantă referință literară vine de la Plinius cel Bătrân. În enciclopedia acestuia, ne sunt prezentate circa 56 de exemple de pietre prețioase și semiprețioase, numite *gemmae* sau *lapides*, folosite de contemporanii lui. Între acestea, regăsim diamantul, rubinul, smaraldul, ametistul, opalul, chihlimbarul sau cristalul de stâncă. Variantele diferitelor pietre ridică numărul gemelor discutate la 240, în funcție de tip și de regiunea în care au fost descoperite sau comercializate¹⁴, sau în funcție de nuanțele de culoare ale acestora. Marea majoritate a exemplurilor conțin în denumire și numele unei zeități, informație care se leagă de latura apotropaică atribuită de către antici fiecăreia dintre acestea.

Gemele sunt de origine minerală, naturală și anorganică. Ele se găsesc în stare solidă și sunt tăiate, finisate și gravate de meșteșugari pricepuți, fiind valorizate pentru frumusețea lor (culoare, strălucire și grad de transparență), durabilitate și raritate¹⁵. De cele mai multe ori, în lumea antică, și alte materiale sunt trecute în rândul gemelor, chiar dacă nu îndeplinesc dezideratele enunțate mai sus¹⁶. Între *gemmae* sunt incluse și perlele și chihlimbarul, deși ele sunt compuse din materiale organice.

Tot Plinius ne spune că o regulă importantă este aceea că perlele se poartă pe cap, iar pietrele prețioase pe mâini¹⁷.

Care sunt, așadar, cele mai importante materiale folosite de gliptica romană? Pentru a răspunde acestei întrebări, ne vom referi tot la Plinius, coroborat cu alte câteva izvoare de mai mică importanță.

Din cauza durtății sale, diamantul este foarte rar și foarte puțin folosit în confecționarea bijuteriilor romane. Acesta este și motivul pentru care el nu a fost gravat și, prin urmare, diamantul apare menționat de Plinius, sub numele de *adamas* împreună cu observația că el este piatra supremă, destinată regilor¹⁸. Câteva dintre descoperirile faimoase de diamante sunt reprezentate de inelul cu diamant de proveniență indiană din mormântul numărul 2 de la Vallerano¹⁹, dar și de opt inele cu diamant, aflate în colecția British Museum, Metropolitan Museum, Thorvaldsen Museum și în colecția Castellani²⁰.

De o mare importanță sunt considerate smaraldele, rubinele și topazele. Smaraldul sau *smaragdus*²¹ este cunoscut în lumea antică pentru valoarea sa, fiind

considerat, pe lângă altele, o piatră a norocului²², iar în asociere cu perlele, el reprezenta un accesoriu obligatoriu pentru cei bogați²³. Ca valoare, Plinius îi acorda locul trei după *adamas* și perle. De asemenea, tot din această sursă, aflăm că smaraldul este deosebit de liniștitor pentru ochi, motiv pentru care el a și fost folosit ca sticlă de ochelari și chiar a fost interzisă gravarea suprafeței acestuia²⁴, deși știm că smaraldele se gravau în epoca romană. Autorii antici recunosc că acțiunea de a grava smaralde este grea și, cu toate acestea, ele se gravau.

Nespus de prețios, smaraldul face pereche cu perlele, în cadrul bijuteriilor extrem de scumpe din *ornamenta uxoris*. Ne amintim de împărăteasa Lollia Paulina și banchetul său²⁵, dar și de descrierea caustică făcută de către Iuvenal unei matroane bogate: *Nu e mlaștină în care sufletul să nu și-l scalde, / O femeie care poartă coliere de smaralde, / și-n urechi cercei cu perle prinse-n aur șlefuit; / Dintre toate, cea bogată e mai greu de suferit*²⁶. Astfel de pietre nu sunt achiziționate de către oricine, ca dovadă că ele stau dosite în spatele atelierului și sunt arătate doar anumitor clienți, sau cel puțin așa înțelegem de la Martial: *A ochit niște smaralde încrustate-n aur vechi, / Giuvaeruri care sună-n toarta albelor urechi / [...] Ca și cum ar vrea s-aleagă japsuri scumpe și agate*²⁷.

După smarald, Plinius descrie restul varietăților de beril, opt la număr, în funcție de culoare, alături de șapte varietăți de opal, toate originare din India. Dintre toate, opalul este considerat la fel de prețios ca smaraldul²⁸. Una dintre variantele cunoscute de beril este cea de culoare albastră sub forma aquamarinului²⁹.

Așa cum vom vedea mai departe, prin trei inscripții ale Vibiei Modesta, Fabiaei Fabiana și Postumiei Aciliana³⁰, o altă asociere fabuloasă este cea a berilului cu perle, ca simbol al luxului suprem.

Una dintre cele mai frumoase mențiuni ale pietrelor prețioase se regăsește în *Satyricon*. Un moment important în desfășurarea acțiunii cărții este cina ținută în casa libertului Trimalchio, la care sunt prezente mai multe personaje de aceeași condiție cu gazdele. Printre podoabele prezente în descrierile cinei sunt pomenite și diferite pietre scumpe: *lubești mărgăritarul, sau perla indiană? / Aceasta ca matroană, purtând marine salbe[...]/ Râvnești smaraldul verde, cristalu-i prețios? / Sau, roșie ca focul, vrei piatra calcedonă?*³¹.

sunt preluate în cea mai mare parte din greacă; unul dintre cele mai bune exemple în acest sens este smarald/*smaragdus*/σμάραγδος.

²² Hamat 2016, p. 809.

²³ Hamat 2016, p. 809.

²⁴ Plinius, *Naturalis Historia*, 37, 16–18.

²⁵ Plinius, *Naturalis Historia*, 37, 16.

²⁶ Iuvenal, *Satura* 6.

²⁷ Martial, *Epigrammata*, 9, 59.

²⁸ Plinius, *Naturalis Historia*, 37, 20–21.

²⁹ Cisneros et alii 2022, p. 501–502.

³⁰ A se vedea discuția despre prezența epigrafică a pietrelor gravate în cadrul donațiilor testamentare și a donațiilor votive.

³¹ Petronius, *Satyricon*, 55.

¹² Pérez González 2019, p. 141.

¹³ Morales 2023, p. 151.

¹⁴ Piatra cartagineză se comercializa în această cetate, vezi Plinius, *Naturalis Historia*, 37, 2, 37, 103.

¹⁵ Pérez González 2019, p. 140.

¹⁶ Pérez González 2019, p. 140–141.

¹⁷ Plinius, *Naturalis Historia*, 9, 119–122; 12, 84.

¹⁸ Plinius, *Naturalis Historia*, 37, 15.

¹⁹ Bedini et alii 2012.

²⁰ Kamvisis, Phani 2023, fig. 2.

²¹ Ca o notă, ar trebui să remarcăm că majoritatea numelor de pietre prețioase și semiprețioase de astăzi derivă din latină, iar numele latine

Așa cum se vede din rândurile de mai sus, sunt amintite câteva dintre cele mai cunoscute pietre folosite de orfevrăria romană, de la cele mai valoroase, perla, în acest caz mărgăritar³², smaraldul, până la cele mai ieftine, calcedonia. Cu alte cuvinte, de toate pentru toți mesenii și în același timp o structurare, bazată pe calitate a acestor giuvaieruri.

Mai puțin valoroase pentru antici sunt topazele³³ și safirele care sunt numite pietre masculine³⁴, ametistul³⁵, în timp ce rubinul se poate ascunde sub forma multor pietre menționate deja, între care și *carbunculum*.

Dintre pietrele mai accesibile, Plinius menționează cristalele³⁶, câteva varietăți de *sardonix*, *onix*, *carbunculus-alandina*, pe care o știm, *anthracitis*, *sandaresos*, *lychnis*, *carchedonia*, *sard*, *callaina*, *molochitis*, *comunul iaspis*, *cyanos*, *hyacinthos*, *chrysolithos*, *chryselectrum*, *leucochrysos*, *melichrysos*, *paederos*, *asteria*, *astrion*, *astriotes*, *astrobolos*, *ceraunia*, *iris*, *leros*, bine cunoscutele *achates*, *balanites*, *cadmitis*, *daphnea*, *encardia*, *gallaxias*, *galactitis*, *heliotropium*, *haematitis*, *idaei dactyli*, *Jovis Gemma*, *lepidotis*, *lesbias*, *lysimachos*, *memnonia*, *media*, *nasamonitis*, *oica*, *ombria*, *obsian*, *pontica*, *Solis Gemma*, *trichrus*, *Veneris Crines*, *Zathene*, *steatitis*, *taos*, împreună cu variante și alte câteva varietăți mai puțin întâlnite³⁷. Mai sus pomenita *callaina* se traduce în termeni moderni prin turcoaz, despre care se știe că era exploatat mai ales în minele din Egipt, în perioadă romană³⁸. Pentru onix, *onyx* la autorii antici, avem date foarte clare asupra folosirii lui mai ales pentru perioada ultimului secol al Republicii, dar și în perioada romană târzie în variante de *nicolo*; valențe magice erau atribuite acestui material³⁹.

Cu privire la locurile din care este extras materialul pentru geme, cel care ne dă cele mai multe detalii este tot Plinius. El face asta pentru aproximativ 93 dintre gemele prezentate. Remarcăm în mod clar că marea majoritate, dar și cele mai prețioase geme vin dinspre est sau sud-est, din zone precum India, Persia, Egipt sau Arabia⁴⁰. Atât de important este comerțul cu aceste geme, încât ruta comercială este denumită ruta pietrelor prețioase și avea ca punct de plecare India, trecea prin Bactria și ajungea în zona Tigrului și Eufratului unde existau piețe specializate de unde negustorii se aprovizionau, ducându-le mai departe, spre continentul european. Important de menționat este și faptul că acest comerț nu era unidirecțional, funcționând și invers.

Putem concluziona chiar că aproape 51% dintre pietrele prețioase menționate de Plinius sunt de origine indiană sau orientală, 25% vin de pe continentul african și restul din Europa⁴¹. În rest, cel mai prețios smarald vine din Scythia, în timp ce diamantele și opalele doar din India.

Un ultim lucru trebuie menționat aici, și anume faptul că pentru cei care nu-și permit bijuterii cu pietre prețioase sau semiprețioase, exista o industrie înfloritoare care suplina și pe alocuri chiar falsifica aceste pietre: industria pietrelor din sticlă⁴². Pe lângă metale și pietre naturale, enciclopedia întocmită de Plinius, mai conține și informații cu privire la unul dintre cele mai folosite materiale în arta bijuteriilor, și anume, sticla. Cartea 36 consemnează date despre apariția acesteia⁴³, a procedeele de obținere și prelucrare⁴⁴, precum și despre atelierele de prelucrare⁴⁵. Printre produsele finite realizate din acest material se numără și pietrele de inel în diferite culori, *pietre de toate celelalte culori: căci nu există un material mai ductil și mai potrivit să fie colorat*⁴⁶. Pentru perioada secolelor II–III, există un apetit în creștere pentru bijuterii din acest material, tehnica ajungând atât de specializată încât în atelierele provinciale se creau pietre de inel în două sau mai multe culori care să treacă drept pietre naturale. Spre exemplu, în atelierul nr. 1 de la Tibiscum a fost descoperită o piatră în două culori, care imita onixul și despre care autoarea descoperirii susținea că este un produs al acestui atelier⁴⁷. Pentru Hispania, este confirmată o producție locală care imita pietre naturale de culoare albastră⁴⁸.

2. RELAȚIILE PERSONALE ȘI PIETRELE GRAVATE

Poate cele mai frumoase informații oferite de studiul pietrelor gravate sunt cele cu privire la sfera relațiilor personale. Ne vom referi aici la relațiile de dragoste, dar și la relațiile antagonice între personaje reale, prezente în izvoarele literare studiate. În ceea ce privește dragostea, știm că ea poate avea numeroase fațete și vom începe cu dragostea pentru animale, notând faptul că, Issa, o simplă și iubită cățelușă, este comparată cu un diamant indian⁴⁹. Micul animal este alintat, dragostea pe care i-o poartă stăpânul este vizibilă în comparația prețioasă primită din partea acestuia. Formularea este foarte neobișnuită, diamantul, așa cum am văzut, este extrem de rar din cauza depărtării de la care vine și, prin urmare, gema devine o măsură a dragostei.

Un alt tip de dragoste este cea dintre bărbat și femeie și facem referire aici la dragostea erotică. În dulcele stil libertin antic, mai multe informații au ajuns până la noi, fiind scrijelite sau pictate pe zidurile caselor din Pompeii, unde facem cunoștință cu hetaira Novellia Primigenia din

³² *Margarita* este denumirea unei perle de calitate.

³³ Plinius, *Naturalis Historia*, 37, 32.

³⁴ Plinius, *Naturalis Historia*, 37, 39; trebuie menționat și faptul că sub denumirea de *sappirus*, *sapphirus* a lui Plinius întâlnim și piatra pe care astăzi o numim lapis lazuli, fiind foarte folosită pentru geme gravate, vezi Cisneros et alii 2022, p. 494. Sub denumirea de *cyanos* este amintită și de Plinius, fiind folosită mai ales în secolele II–III sub imperiul policromiei, în toate aspectele artelor miniaturale, vezi Plinius, *Naturalis Historia*, 37, 38; Cisneros et alii 2022, p. 498.

³⁵ Plinius, *Naturalis Historia*, 37, 40.

³⁶ Plinius, *Naturalis Historia*, 37, 9–10.

³⁷ Plinius, *Naturalis Historia*, 37, 23–29, 33–39, 41–76.

³⁸ Cisneros et alii 2022, p. 496–497.

³⁹ Horatius, *Carmine*, 4.12.17; Martial 6.42.11, 7.9.41, 11.49.3.

⁴⁰ Pérez González 2019, p. 142.

⁴¹ Pérez González 2019, p. 141.

⁴² Plinius *Naturalis Historia*, 36; Cisneros et alii 2022.

⁴³ Plinius, *Naturalis Historia*, 36, 190–191.

⁴⁴ Plinius, *Naturalis Historia*, 36, 192.

⁴⁵ Plinius, *Naturalis Historia*, 36, 193.

⁴⁶ Plinius, *Naturalis Historia*, 36, 194.

⁴⁷ Benea 2004, p. 212.

⁴⁸ Cisneros et alii 2022.

⁴⁹ Martial, *Epigrammata*, 1, 109.

Nuceria. În această inscripție recunoaștem cu ușurință chinurile dragostei experimentate de către un necunoscut care își exprimă dorința de a fi măcar o oră, piatra din inelul Primigeniei Nucarina, inel pe care el i-l făcuse cadou și pe care aceasta îl sărută de fiecare dată când sigilează cu el: *Primigeniae/ Nuc(er)inae sal(utem)/ Vellem essem/ gemma ora non amplius una/ ut tibi signanti oscula pressa darem*⁵⁰.

Nu știm cine este suferindul, însă doamna în cauză este o binecunoscută actriță și prostituată din Pompeii, al cărei nume este prezent în multe dintre inscripțiile din urbe, cu urme de activitate în numeroase orașe din Campania⁵¹.

Tot o măsură a dragostei sunt și inelele de logodnă. Acestea sunt pomenite de Plinius⁵², dar și de către Iuvenal, în *Satura* VI dedicată femeilor⁵³. Legătura sacră a căsătoriei, precedată de logodnă este pecetluită cu o bijuterie *annulus pronubus*, obicei păstrat de altfel și în prezent. Este bine cunoscută în literatura de specialitate discuția cu privire la gemele inscripționate cu imaginea de tipul *dextrarum iunctio*, considerată de mulți ca aparținând doar inelelor de logodnă. Adevărul este că multe dintre acestea au dimensiuni nepotrivite cu degetul unei femei, multe fiind găsite în castre sau în contexte care au legătură cu alte domenii⁵⁴. Prin urmare, considerăm că măcar o parte dintre aceste inele ar putea fi puse în relație și cu alt tip de contract; spre exemplu, ele ar putea semnifica apartenența respectivului, fie la familia reprezentată de armată, fie (posibil) la categoria funcționarilor imperiali, fără însă a fi o temă eminamente militară⁵⁵. Desigur, atunci când inelul care poartă gravată o scenă de acest tip are și inscripția *OMONOIA*⁵⁶, atunci poate fi vorba despre un inel de logodnă feminin⁵⁷.

Lesne de înțeles este și faptul că bijuteriile au reprezentat destul de des și un motiv de discordie între oameni. Dintre toate exemplele, menționăm unul, atestat mai timpuriu decât perioada studiată, dar sugestiv pentru subiect. Istoria a înregistrat faptul că senatorul Nonius, fiul lui Nonius Struma a fost înscris pe lista proscrisilor de către Marcus Antonius din pricina faptului că deținea un inel cu opal de o mare calitate și de mărime considerabilă. Să nu ne mire faptul că acesta a plecat în exilul impus, luând doar acest inel cu el⁵⁸.

3. PIETRELE GRAVATE ȘI MODA

Prezența gemelor montate în diverse bijuterii a devenit, treptat, pentru toți locuitorii Imperiului, un simbol al statutului social și în același timp al luxului⁵⁹. Autorii latini

Figura 1. Sarcofag pictat cu imaginea unei femei în mărime naturală, descoperit la Fayum, finalul secolului I d.Chr. Hildesheim, Pelizaeus Museum, inv. nr. L/SN 1 (după Hallett 2019, fig. 12.1).

Figure 1. Painted sarcophagus with life-size image of a woman, discovered at Fayum, late 1st century AD. Hildesheim, Pelizaeus Museum, inv. no. L/SN 1, after Hallett 2019, fig. 12.1.

menționează integrarea pe bijuteriile pentru păr, fibule, îmbrăcăminte, încălțăminte, inele, coliere, cercei și brățări (Fig. 1). De asemenea, se pare că acestea erau folosite pentru a decora elemente de veselă⁶⁰, table de joc⁶¹ sau chiar pereții construcțiilor⁶² și asta fără a mai menționa isprava lui Caligula care și-a împodobit calul cu perle și pietre prețioase sau a construit vase decorate în acest fel⁶³. Pietrele prețioase au fost folosite pentru a sculpta în ele

⁵⁰ CIL 4, 10241.

⁵¹ Varone 2002, p. 151.

⁵² Plinius, *Naturalis Historia*, 33, 4–12.

⁵³ Iuvenal, *Satura* 6.

⁵⁴ Hamat 2014, Hamat, Băcuet-Crișan 2019.

⁵⁵ Hamat, Băcuet-Crișan 2019, p. 157.

⁵⁶ Nikolić, Marjanović 2020.

⁵⁷ Toate izvoarele vorbesc despre inele de logodnă dăruite de către viitorul soț logodnicei sale, vezi notele 45 și 46.

⁵⁸ Plinius, *Naturalis Historia*, 37, 21.

⁵⁹ Ovidius, *Metamorphosis*, 10, 2, 2.

⁶⁰ Vasele erau decorate sau chiar tăiate în pietre prețioase sau semiprețioase, cel mai faimos proprietar al unor astfel de vase fiind Nero, vezi Silius Italicus, *Punica*, 13, 255; Cicero, *In Verrem*, 4, 27, 62; Juvenal, *Satura*, 5, 38–44; Plinius, *Naturalis Historia*, 37, 29.

⁶¹ Plinius, *Naturalis Historia*, 37, 6.

⁶² Templele zeilor, palatele împăraților sau chiar locuințele particulare aveau decorațiuni parietale din perle și pietre prețioase, un exemplu faimos fiind chiar palatul Cleopatrei, care era împodobit în acest fel, vezi Lucan, *Pharsalia*, X, 119–122.

⁶³ Suetonius, *Caligula*, 37, 53, 55; Plinius, *Naturalis Historia*, 37, 6.

statuete, a decora statuetele zeilor sau chiar pentru a fi încrustate în ochii statuiilor votive sau funerare⁶⁴.

Un alt autor îndrăgit în primul secol al Imperiului a fost Quintus Horatius Flaccus. În odele sale din cartea a IV-a, regăsim o poezie dedicată Lycei, o curtezană ajunsă în pragul bătrâneții. Ea este ironizată pentru dorința ei de a suplini trecerea timpului cu ajutorul bijuteriilor și a hainelor încărcate: *nici mărgăritare scumpe și nici purpura de Cos/nu-ți vor da-napoi iar anii[...]*⁶⁵. La fel ca Ovidius, autorul consideră că dușmanul frumuseții este împopoțonarea cu tot felul de podoabe⁶⁶ excesive și masive, care pot să urâtească un chip trecut de vârsta primei tinereți⁶⁷.

Problema luxului extrem, adus de noile cuceriri, este una foarte serioasă pentru societatea romană. În situația în care toate aceste bogății ajung la Roma, societatea însăși începe să se clatine sub greutatea lor. Plinius redă, foarte caustic, situația femeilor din clasele superioare ale societății: *Femeile poartă aur pe brațe și pe toată lungimea degetelor, la gât, în urechi, în împletitura coșurilor; lanțuri de aur li se întind de-a lungul coapselor și în taină, săculețe de mărgăritare prinși în fir de aur, atârână la gâtul femeilor[....] se împodobesc însă cu aur și la picioare, inventând un ordin ecvestru femeiesc*⁶⁸.

Izvoarele amintesc și multe dintre extravaganțele de la petrecerile celor bogați și puternici. La aceste adevărate evenimente semioficiale sau oficiale, Lollia Paulina apărea înveșmântată cu smaralde și perle cu valori extraordinare, iar Nero își împodobește actorii cu perle și geme, același păcat social fiind pus și pe seama Cleopatrei⁶⁹.

4. PIETRE GRAVATE PENTRU CEI VII

În viața de zi cu zi, pietrele gravate au fost folosite pentru a îndeplini o serie de funcții, depășind cu mult condiția de obiect de înfrumusețare sau chiar pe aceea de obiect de lux, așa cum vom vedea și în cele ce urmează.

În cartea despre Augustus, Suetonius ne oferă o informație interesantă, conform căreia împăratul a fost cel care s-a folosit de inele gravate pentru a sigila actele oficiale⁷⁰. Se pare că sfinxul, una dintre imaginile folosite pentru inelul sigilar de către acesta, ajunsese un motiv de anxietate pentru destinatarii misivelor imperiale.

Observăm astfel că, printre alte funcționalități atribuite în special inelelor cu gemă, este și cea de sigiliu. Folosirea gemelor ca pecete este atestată și de Iuvenal sub formula, *semnătura și pecetea din onixul blestemat*⁷¹. Aflăm că pietrele prețioase și semiprețioase puteau aduce

noroc sau ghinion, fapt care depindea de o serie de condiții: purtătorul, culoarea, forma, tăietura, gravura ș.a.

În perioada studiată, inelele sigilare sunt un lucru obișnuit, atât pentru bărbații, cât și pentru femeile din toate clasele sociale. Printre cele mai faimoase cazuri de geme inscripționate sau nu și folosite de către personaje celebre, reținem sfinxul inscripționat pe pecetea lui Augustus, Venus înarmată cu armele lui Marte și aflată pe inelul lui Caesar, smaraldul și sardonixul lui Claudius; despre Caligula, Elagabalus, Severus Alexander se spunea că aveau în posesie geme de o valoare inestimabilă⁷². Prin urmare, inelul sigilar împodobit cu tot felul de pietre prețioase sau semiprețioase este amintit în mai multe rânduri de autorii antici⁷³. Inelul sigilar feminin este amintit de mai multe izvoare, dintre care amintim pe Plautus⁷⁴ și pe Ovidius⁷⁵. O astfel de informație se regăsește și într-un graffiti de la Pompeii, unde remarcăm chinurile prin care trece misteriosul îndrăgostit de hetaira Novellia Primigenia⁷⁶. Alte informații valoroase ne parvin din studiul printurilor provenite din folosirea unor sigilii feminine în papyri din Egiptul roman⁷⁷.

El apare și la Martial, în cartea a VIII-a, epigrama a V-a, dedicată inelelor lui Macer. Sărăcind, acest cavaler nu a mai putut să-și plătească censul și a pierdut rangul de cavaler, dar și dreptul de a le purta inele: *Inele ai dat atâtea, la fețe ușurele,/ Și acum sărmane Macer, ești tu fără inele!*⁷⁸. Din aceste rânduri, se poate observa cu ușurință că, în a doua jumătate a secolului I p.Ch., inelul este încă un însemn social al rangului purtat. Cu toate acestea, clasa libertinilor imperiali beneficia de anumite facilități, lucru pe care îl aflăm de la Decimus Iunius Iuvenalis, un autor recunoscut pentru brutalitatea adevărului din scrierile sale. Societatea pe care o zugrăvește acesta este mult diferită de lumea lui Trimalchio și de nerecunoscut pentru Augustus. În *Pentru cei ce scriu satire*, poetul descrie un fost sclav îmbrăcat neadecvat condiției sale: *Numai-n purpură și-n aur se ivește la plimbare,/ Și zvârlind ca pe- o povară strălucitul lui veșmânt,/ Cu inelele de vară, nădușit își face vânt*⁷⁹. Se constată astfel că, odată cu prăbușirea moralității republicane, începutul secolului I p.Ch. a adus și slăbirea granițelor vizuale dintre clasele sociale. Bijuteriile încetează să mai fie un reper exclusiv al condiției juridice. O nouă clasă socială își face apariția, cea a libertinilor, iar dintre aceștia, cei imperiali devin mai importanți și mai bogați decât unele dintre vechile familii patriciene. Bogăția le permite acestor foști sclavi să obțină pentru ei și consoartele lor, bijuterii care, în mod normal, nu ar fi putut fi purtate de cineva cu condiția lor socială. Fragmentul de mai sus este însă elocvent și pentru gradul

⁶⁴ Plinius, *Naturalis Historia*, 9, 60; CIL II, 2060, 2326, 3386; CIL 2, 358; CIL 14, 2215; Del Hoyo Calleja 1994.

⁶⁵ Horațiu, *Carmine*, 4, 13.

⁶⁶ Ovidius, *Ars Amatoria*, 3.

⁶⁷ Hamat 2016, p. 809.

⁶⁸ Plinius, *Naturalis Historia*, 33, 40.

⁶⁹ Plinius, *Naturalis Historia*, 9, 117 și 37, 6.

⁷⁰ Gravura reprezenta la început un sfinx, apoi imaginea lui Alexandru cel Mare și apoi cea a lui Augustus, vezi Suetonius, *Augustus*, 50.

⁷¹ Iuvenal, *Satura* 13.

⁷² Plinius, *Naturalis Historia*, 37, 5, 10; Dio Cassius, *Istoria Romană*, XLIII, 43; Plinius, *Naturalis Historia*, 9, 114.

⁷³ Martial, *Epigrammata*, 3, 29; 5, 11; 11, 37; 11, 54.

⁷⁴ Plautus, *Casina*, 144 și 2.1.

⁷⁵ Ovidius, *Amores*, II și XV.

⁷⁶ CIL 4, 10241.

⁷⁷ Berg 2002, p. 45, vezi nota 155.

⁷⁸ Martial, *Epigrammata*, 8, 5.

⁷⁹ Iuvenal, *Satura*, 1, 59.

de rafinament la care ajunsese societatea. Inelele pot fi acum de vară sau de iarnă, mai grele sau mai ușoare, în funcție de hainele purtate – cerință care se transmitea și asupra gemelor purtate.

Inele sigilare au fost descoperite în toată lumea romană; studii mai recente și axate pe această categorie sub formă de corpus sunt cele redactate de I. Marshman pentru sigiliile descoperite pe teritoriul Britanniei⁸⁰, Margherita Bolla pentru inelele inscripționate din Muzeul Arheologic al Teatrului din Verona⁸¹, Ana Cristina Hamat pentru inelele sigilare din Dacia⁸².

Pe lângă faptul că sunt considerate un exemplu al luxului, gemele sunt un indiciu important pentru statutul individului în societate și familie. În multe dintre aparițiile podoabelor în izvoarele literare, se remarcă inelele cu gema, iar în cele mai multe cazuri acestea sunt legate, în primul rând, de statutul social al individului. Inelul, ca însemn social al clasei senatoriale, este prezent în mai multe surse, așa cum sunt descrierile lui Titus Livius⁸³, unde acesta este în mod clar legat de istoria politică a orașului. Semn al rangului și al bogăției, inelele lipsesc de pe mâna săracului, iar în satira a XI-a, dedicată luxului și cumpătărilor, Iuvenal mărturisește că cei care au vicii vor săracii și vor păți la fel ca Pollio: *Și-ntr-o zi, la fel ca Pollio, care-a sărăcit [...],/ Mâna lor fără inele vor întinde-o-n drum, cerșind*⁸⁴.

Pietrele gravate aveau un rol special în cadrul *ornamenta uxoris*, prin care matroanele romane se expuneau, fiind împodobite conform rangului lor și al familiei din care proveneau, într-un adevărat *display* public al statutului de care se bucurau. În casă, bijuteriile erau păstrate în așa numitele casete cosmetice⁸⁵, cele care se foloseau zi de zi, iar pentru cele cu adevărat prețioase existau casete de valori, un fel de seifuri în reședințele private. Funcționarii imperiali sau sclavii care le aveau în grijă purtau denumiri diferite în funcție de materialul din care sunt executate, de la *ad margarita*, *paepositus ab auro gemmato*⁸⁶. Atunci când aceste comori erau scoase din seif, pentru diverse ceremonii sau petreceri, erau păzite de paznici speciali⁸⁷. Dacă este să vorbim despre gema, trebuie neapărat să reținem imaginea familiei lui Septimius Severus, așa cum a fost ea pictată pe un tondo din lemn, care s-a păstrat până la noi. Nu putem să nu remarcăm bijuteriile care îi împodobesc pe toți cei patru membri și, în special, pe Iulia Domna (Fig. 4).

Literatura patristică are o contribuție serioasă la ilustrarea parcursului bijuteriilor în cadrul conceptului de *ornamenta uxoris*. Între cei care scriu cu privire la acest subiect se numără și Tertullian, un adversar declarat al bijuteriilor, pe care le considera marca unei societăți decadente și iubitoare de idoli. Cu toate acestea, în scrierile lui regăsim și anumite sfaturi de bun simț pentru primii creștini. El admite folosirea bijuteriilor în virtutea *vel divitiarum, vel natalium, vel retro dignitatum ratio*; așadar, este conștient de faptul că schimbările bruște în imagine pot da de gol pe posesoare și pe familia acesteia în fața autorităților⁸⁸. Prin urmare, într-o anumită măsură, bijuteriile sunt tolerate de primii creștini, în virtutea prezervării *ornamenta uxoria* și pentru a nu se deconspira în fața autorităților. Așa cum am văzut anterior, *ornamenta uxoria* face parte din tradițiile romane care atingeau atât sfera personală a individului, cât și relația acestuia cu societatea și mai ales modul în care era perceput de aceasta. Conform acestui concept, soția este imaginea familiei și a locului pe care aceasta îl ocupă în societate. Prin urmare, unele femei de condiție bună ar fi putut păstra aceste tradiții și, în acord cu acestea, ar fi putut păstra o parte din bijuterii ca o dovadă a statutului pe care îl ocupau în societate. Spus mai simplu, această atitudine era o cale de a-și proteja familia în epoca persecuțiilor. Lipsa completă a bijuteriilor, așa cum menționează Biblia⁸⁹, ar fi putut stârni bănuieli, astfel că au fost păstrate sau cumpărate bijuterii care să respecte, în același timp, și condițiile noii religii a posesoarei⁹⁰.

Acestui curent de acțiune i se aliază și Clement din Alexandria, care accepta folosirea bijuteriilor, dar în anumite condiții. Am putea spune că mentalitatea primilor creștini este, prin urmare, mult tributară mentalității păgâne. Pentru aceștia, bijuteriile reprezintă decadența societății în care trăiesc, dar, în același timp, ele sunt un rău necesar. Imaginea în fața societății contează și pentru ei, implicit faptul că trebuiau să se integreze în normele general convenite prin portul bijuteriilor – fapt care îi putea salva uneori de la moarte. Astfel, preceptele religioase destinate *neamurilor* au fost repede adaptate, în așa fel încât diferențierea față de păgânism era în primul rând una moral-spirituală și nu neapărat una fizică. Adaptarea percepțelor Sf. Pavel la realitățile romane s-a petrecut probabil odată cu răspândirea creștinismului, posibil chiar cu secolul al II-lea și este vizibilă în opera lui Clement din Alexandria, care, în lucrarea *Pedagogul*, acceptă folosirea inelelor ca sigilii, dar și ca simboluri de recunoaștere între creștini, recomandând chiar anumite imagini⁹¹. Să nu uităm că religia creștină este în acest moment una ilicită, creștinii

⁸⁰ Marshman, 2015.

⁸¹ Bolla, Buonopane 2025.

⁸² Hamat 2016b.

⁸³ Titus Livius, *Ab urbe condita*, 23, 12.

⁸⁴ Iuvenal, *Satura*, 11.

⁸⁵ Exemple de casete cosmetice simple care puteau servi la nevoie și pentru depozitarea bijuteriilor sunt cele câteva exemplare din lemn intarsiat păstrate în necropola de Callatis, care au supraviețuit aproape intacte, dar și altele, păstrate fragmentar, provenite de la astfel de obiecte, publicate recent din colecții bulgărești (Rădulescu et alii 1973, Kouzov 2025).

⁸⁶ CIL 6, 7884; 9543 și 8734–8736; Treggiari 1975, p. 50–54.

⁸⁷ Iuvenal, *Satura*, 5, 37–45.

⁸⁸ Tertullian, *De cultu feminarum*, 2, 9: 4.

⁸⁹ Petru 3:3–4; Timotei 2:9–10.

⁹⁰ Kunst 2005; Hamat 2016a.

⁹¹ *Pecetea de pe inelele voastre să fie un porumbel sau un pește sau o corabie împinsă de vânt favorabil sau o liră muzicală[...] sau o ancoră nautică[...] dacă inelul are gravat un pescar, să ne aducă aminte de apostol și de copiii sieși din apă* (Clement din Alexandria, *Pedagogul*, 3, 59.2).

Figura 2. Portretul pictat al unei femei descoperit la Hawara, începutul secolului al II-lea d.Chr., Edinburgh National Museum of Scotland, inv. nr. 1951.160 (după Hallett 2019, fig. 12.12).

Figure 2. Painted portrait of a woman discovered at Hawara, early 2nd century AD, Edinburgh National Museum of Scotland, inv. no. 1951.160, after Hallett 2019, fig. 12.12.

Figura 3. Portretul pictat al unei tinere fete, loc de descoperire necunoscut, începutul secolului al II-lea d.Chr., Trier, Städtisches Museum Simeonstift, inv. nr. III 190 (după Hallett 2019, fig. 12.14).

Figure 3. Painted portrait of a young girl, discovery site unknown, early 2nd century AD, Trier, Städtisches Museum Simeonstift, inv. no. III 190, after Hallett 2019, fig. 12.14.

Figura 4. Tondo cu imaginea pictată a familiei imperiale a împăratului Septimius Severus, Antikensammlung, Staatliche Museen zu Berlin, nr. inv. 31329 (după Gschwantler 2000, fig. 10).

Figure 4. Tondo with the painted image of the imperial family of Emperor Septimius Severus, Antikensammlung, Staatliche Museen zu Berlin, inv. no. 31329, after Gschwantler 2000, fig. 10.

fiind nevoiți să se ascundă și să încerce să conviețuiască cu păgânismul în sensul unei minime influențări reciproce⁹².

Un loc aparte îl ocupă în acest demers reprezentările funerare de la Fayum, în care putem identifica diverse tipuri de bijuterii și modul de purtare a acestora (Fig. 1–3). Prin urmare, este necesară consultarea bazelor de date ale diverselor instituții care conțin aceste portrete⁹³ și a lucrărilor de specialitate⁹⁴. La categoria reprezentări vizuale/pictură, ne interesează și pictura funerară aplicată pereților mormântului, cele mai apropiate de noi fiind mormintele pictate de la Viminacium cu celebra Monalisa⁹⁵, mormintele de la Sopiana și din Moesia Inferior, dar și din alte provincii danubiene⁹⁶, precum și pictura parietală păstrată în edificiile din zona afectată de Vezuviu⁹⁷, pentru perioada secolelor I–IV p.Chr.

Imaginea femeilor apare pe diverse tipuri de materiale, fiind sculptată, pictată, incizată sau imprimată⁹⁸, toate acestea fiind folosite pentru a întregi viziunea pe care o avem despre viața acestora în lumea romană. Alături de bijuterii, așa cum am văzut, apar reprezentări ale casetelor în care acestea sunt ținute⁹⁹.

5. PIETRE GRAVATE PENTRU MORȚI ȘI PENTRU ZEI

Gemele au fost folosite și ca ofrande funerare, ca parte a inventarului funerar, ca reprezentare pe monumentele funerare¹⁰⁰, sau ca donație testamentară înscrisă pe monumentele funerare, așa cum știm că se făcea în epocă.

O astfel de donație testamentară este cea inscripționată pe o statuie funerară feminină, descoperită în Hispania Baetica și datată în secolul al II-lea. Din epigrafă aflăm că Postumia Aciliana Baxo a lăsat 8000 de sesterți ca să fie cheltuiți pentru bijuteriile care îi vor împodobi statuia funerară. Dintre aceste bijuterii, singura redată cu preț este un inel cu gemă de jasp, care costa 7000 de sesterți, un inel dedicat de fiul supraviețuitor, prin aceeași inscripție, statuii mamei sale: *Postumia M(arci) f(ilia) Aciliana Baxo(nensis) poni statuam sibi testamen[to] iussit ex HS VIII(milibus)*

⁹² Hamat 2016a, p. 55–56.

⁹³ The Petrie Museum: https://web.archive.org/web/20181003211516/https://www.casa.ucl.ac.uk/digital_egypt/hawara/portraits/index.html; British Museum: <https://www.britishmuseum.org/collection/term/x8001>; Getty Museum: <https://www.gettyimages.com/photos/fayum-mummy-portraits>.

⁹⁴ Thompson 1976; Corcoran 1995; Walter, Bierbrier 1997; Ancient Faces 2000; Endereff, Nagy 2020.

⁹⁵ Anđelković Grašar, Tapavički-Ilić 2015.

⁹⁶ Anđelković Grašar 2015; Barbet, Bucvală 1996.

⁹⁷ Maxwell 1987.

⁹⁸ *Age of Spirituality* 1979; Popović 2010; Anđelković Grašar 2020; Hamat, Potârniche 2022.

⁹⁹ Hamat 2024.

¹⁰⁰ Bijuteriile care decorează statuile funerare sunt prezente și în dovezi fizice. De la Ulpia Traiana provine o statuie funerară feminină, aflată astăzi în Muzeul Civilizației Dacice și Romane de la Deva, care păstrează, în zona gâtului, un șirag format de urme rotunde adâncite, în care presupunem că s-ar fi putut încrusta mărgelile din sticlă sau din piatră prețioasă, vezi statuia cu nr. inv. MCDR 2190.

*n(ummum) item ornamenta septentrio[nem] cylindr(orum) XXXII marg(aritarum) VII item lineam cylindrorum XXII item fasc(iam) cylindr(orum) LXIII marg(aritarum) C item lineam arg(enteam) marg(aritarum) XII L(ucius) Fab(ius) Super[stes] filius dedicavit inpositis spatialis arg(enteis) gemmatis exsuper eius summae s(upra) s(criptae) item annulum HS VII(milium) n(ummum) gemma ias[pide]*¹⁰¹.

În opinia noastră, între toate reprezentările funerare ale bijuteriilor, cele mai faimoase, rămân cele descoperite la Fayum în Egipt, deja amintite mai sus. În plus, trebuie adăugat aici panoul de lemn cu imaginea lui Tekosis, fiica lui Harunis, descoperit în Lycopolis/Assyut și datată la sfârșitul secolului al III-lea (Fig. 5). Imaginea ne-o arată pe fetița de 11 ani, împodobită ca o regină, cu multe bijuterii deosebite și multicolore. Din această reprezentare observăm că policromia se dezvoltă în mod deosebit în artele miniaturale, iar bijuteriile intră în limbajul omului obișnuit, motiv pentru care vedem că sticla este tot mai mult folosită, tot așa cum sunt exploatate și resursele locale pentru pietre naturale.

Alături de inscripțiile funerare, le avem și pe cele votive, bijuteriile fiind obiecte preferate de zei. O astfel de epigrafă este cea în care Diodora Bubastica dedică lui Isis, printre altele, două diademe valoroase; informația provine dintr-o inscripție de la Ostia¹⁰². Tot o donație de bijuterii pentru o statuie a lui Isis este cea a bunicii Fabia Fabiana, pentru sănătatea nepotei sale, donație menționată într-o inscripție pe un altar descoperit la Acci, în Hispania Tarraconensis secolului al II-lea: *Isidi puel[lari] (?) –lar(um) (?) iussu dei Ne[tonis] Fabia L(ucii) f(ilia) Fabiana auia in honorem Auitae nep(ot)is piissimae ex arg(enti) p(ondo) CXII s(emisse) unciis duabus (semiuncia) scripulis V item ornamenta in basilio unio et margarita (numero) VI, zmaragdi duo, cylindri n(umero) VII; gemma car/bunculus, gemma hyacinthus, gemmae cerauniae/duae; in auribus zmaragdi duo, margarita duo; in collo quadribacium margaritis n(umero) XXXVI, zmaragdis n(umero) XVIII, in clusuris duo; in tibiis zmaragdi duo, cylindri n(umero) XI; in spatialis zamarag/di n(umero) VIII, margarita n(umero) VIII; in digito minimo anuli/duo gemmis adamant(ibus); digito sequenti anulus po/lypsephus zmaragdis et margarito; in digito summo/ anulus cum zmaragdo; in soleis cylindri n(umero) VIII*¹⁰³.

O a doua inscripție este cea prin care Fabia Fabiana, din Carteia-Hispania Baetica, dedică Diane Augustae în a doua jumătate a secolului al II-lea, o serie de bijuterii, între care lanțuri pentru corp, brățări, o diademă și inele cu gemă: *Dianae Aug(ustae) Fabia C(aii) f(ilia) Fabiana cum ornamentis i(nfra) s(criptis) epulo dato d(at) d(edicat) catella cum cylindr(i)s n(umero) VII armillas cum cylindris (numero) XX antemanus cum cylindris n(umero) XIII periscelia cum cylindris n(umero) XVIII anulos gemmatis n(umero) II*¹⁰⁴.

¹⁰¹ CIL 2, 2060.

¹⁰² CIL 14, 21.

¹⁰³ CIL 2, 3386.

¹⁰⁴ AE 1974, 384; AE 1975, 496.

Figura 5. Panou din lemn de cedru pictat cu imaginea copilei Thekosis, în vârstă de 11 ani, fiica lui Harunis, descoperit în Lycopolis/Assyut, sfârșitul secolului al III-lea, Swarthmore College, Dennison, nr. inv. 375 (după Catalog Ancient Faces 2000, p. 122, fig. 78).

Figure 5. Painted cedarwood panel with the image of 11-year-old Thekosis, daughter of Harunis, discovered in Lycopolis/Assyut, late 3rd century, Swarthmore College, Dennison, inv. no. 375, after Catalog Ancient Faces 2000, p. 122, fig. 78.

O altă inscripție este cea a Vibiei Modesta din Colonia Italica-Hispania Baetica care, cu ocazia investirii sale pentru a doua oară în postul de *flaminica*, pune dedicație pentru Victoria Augusta; acesteia, pe lângă alte bunuri și bani, i se dedică 40 de geme și opt berile, o coroană de aur cu 23 de geme și o altă gemă foarte grea: *Vict(oriae) · Aug(ustae) / (hedera) Vib(ia) · Modesta · C(aii) · Vib(ii) Libonis/ fil(ia) · ori(unda) [ex]/ Mauretania iterato honore bis flaminica sacerdos ! [t(alicensium)]/ statuam · argenteam ex arg(enti) p(ondo) CXXXII ! [unciarum duarum] (semunciae) cum · inauribus · trib(aci)s [mar]/ garitis N(umero) X · et · gemmis · N(umero) XXXX · et berull(is) N(umero) VIII · et corona · au(r(earum)) / cum gem(m)is N(umero) XXV · et gem(m)a · ab eis (sextula) · accept(o) / loc(o) · ab · splendid(issimo) [or-] / [d]ine in temp(lo) · suo · corona(m) · aurea(m) · flâminal(em) · capitul(um) / aure(um) [do-] / [mi]na(e) Isidis · alter(um) / Cerer(is) · c u m mana(l)ib(us) (!) · arg(enteis) item / lunioni(s) R[eg(inae)]¹⁰⁵.*

O inscripție descoperită lângă lacul Nemi menționează donații dedicate pentru două temple, care includ obiecte

asociate cu Isis și opt coliere din geme, alături de zece perechi de cercei¹⁰⁶. De la Pompeii se păstrează și donația făcută de împărăteasa Poppaea Sabina, care dedică templului lui Venus de la Pompeii, mai multe pietre de beril și perle¹⁰⁷. Aceștia li se adaugă donațiile făcute de Augustus și Livia templului lui Iupiter Capitolinus sau cele făcute de Caesar pentru templul lui Venus Augusta. Mențiuni despre donații istorice, făcute în ultimii ani ai Republicii, se găsesc în izvoarele literare. Una dintre cele mai mari colecții, între care și o dactilotecă fabuloasă, precum și cupe din pietre prețioase, a fost deținută de Mithridates. După înfrângerea acestuia, colecția sa a devenit prada de război a lui Pompei și a fost depozitată ca un *ex-voto* în templul lui Iupiter Capitolinus. Caesar, un colecționar avid, a procedat în același fel, colecțiile sale de pietre prețioase fiind depuse în templul lui Venus *Genetrix* de la Roma, iar Marcellus, fiul Octaviei, a oferit o donație templului lui Apollo Palatinul¹⁰⁸. În aceeași ordine de idei,

¹⁰⁶ CIL 14, 2215.

¹⁰⁷ Oppen 2021, p. 188–89.

¹⁰⁸ Plinius, *Naturalis Historia*, 37,5–6; Suetonius, *Caesar*, 47.

¹⁰⁵ CIL 2, 358.

un mare dar imperial a fost făcut și de către Augustus, care a oferit templului lui Iupiter Capitolinul o sumă în bani, pietre prețioase și perle, cu o valoare echivalentă cu 50 de milioane de sesterți¹⁰⁹. Împăratul Galba a vrut să dedice zeiței Fortuna un colier prețios din perle și geme, dar la final a optat pentru Venus Capitolina, ca parte a procesului de legitimizare dinastică¹¹⁰.

Alături de epigrafie, și literatura amintește că femeile, mai ales cele imperiale¹¹¹, obișnuiesc să dedice bijuterii zeilor, informație probată arheologic și prin descoperirile de geme, dedicate zeilor ca mulțumire. În acest sens, nu trebuie uitată nici gemele inscripționate cu diverse formule de proprietate, urări de bine, magice, sigilare, de uz personal sau consacrate. Nu trebuie uitat că avem pietre denumite *Veneris Crines* – părul lui Venus, *Solis Gemma* și *Jovis Gemmae*¹¹².

Există izvoare literare și inscripții care pomenesc donații referitoare la diverse tipuri de bijuterii sau chiar la seturi prețioase, făcute către zeiță, precum Fortuna, Victoria Augusta, Venus, Isis, Apollo sau Diana. Ele sunt făcute în nume propriu sau de către rude pentru sănătatea unor copii și în onoarea unor momente speciale, așa cum sunt marile ritualuri de trecere, cu ocazia căsătoriei sau, în cazul familiei imperiale, a unui eveniment politic important. Ceea ce trebuie reținut este faptul că femeile dețin proprietăți, bani și bijuterii, din care pot face donații în nume propriu.

6. DEOCHIUL, MAGIA ȘI PIETRELE GRAVATE

Unul dintre cele mai importante aspecte ale folosirii pietrelor gravate este aspectul protector, chiar magic, asociat cu funcționalitatea acestora. În acest caz, pietrele gravate devin amulete, iar portul acestora nu era neapărat la vedere, în cadrul monturii bijuteriilor. Ele puteau fi purtate în săculeți, pe sub haine, cusute în interiorul hainelor sau chiar sub limbă atunci când se rosteau descântece. Astfel de geme au reprezentat de obicei o imagine, secondată în multe cazuri, dar nu în toate, de o *vox magica*. Pentru ca magia să se activeze, era necesar portul amuletei, asocierea ei cu diverse alte obiecte magice, unele dintre ele chiar simple¹¹³, și rostirea cuvintelor magice.

Desigur că descoperirile de geme și camee sunt puse în prezent în legătură cu studierea papirusurilor despre magie, datate în aceeași perioadă sau mai târziu, fapt care ne ajută să navigăm în siguranță și uneori să descifrăm numeroasele *vox magica* și asocierile acestora cu anumite imagini aflate pe geme și camee. Prin urmare, pietrele

gravate reprezintă unul dintre cele mai importante izvoare cu privire la magia antică.

Dintre acestea, cea mai des întâlnită este magia de protecție sau portul amuletelor care să respingă așa numitul *evil eye*. Se foloseau amulete inscripționate cu imagini și *vox magica*, fiind uzitate anumite culori sau materiale sau chiar adresări unor zeiță¹¹⁴. Izvoarele latine abundă în ilustrarea acestui rol. Pentru început, îl vom aminti pe Trimalchio care, pentru a alunga spiritele rele care ar putea bântui masa, își schimbă inelul de pe mâna stângă pe mâna dreaptă¹¹⁵, aducând astfel în discuție și rolul apotropaic al micii bijuterii.

Trecând la Suetonius, știm că în timpul domniei lui Tiberius trăiau la Roma adoratori ai cultelor aflate în afara sferei religiei romane și mai știm că împăratul a interzis adorarea acestor zeiță, ordonând adoratorilor să-și ardă hainele împreună cu podoabele lor¹¹⁶. Considerate probabil necurate, hainele și bijuteriile trebuiau purificate în foc, pentru că doar în acest mod puteau fi distruse vrăjile și magia ascunse în ele.

Așa cum se poate vedea din primele două exemple, pietrele gravate puteau fi depozitarele unei magii puternice. Cele mai multe erau folosite în cadrul magiei medicale. Astfel, printre primele exemple date de către Plinius cu privire la un material magic este și *lapis gagatis*, adică modernul gagat, originar în opinia acestuia din orașul Gagae din Lycia¹¹⁷. Ce nu a notat Plinius, se pare însă că mine pentru acest tip de cărbune se aflau cu siguranță în Britannia¹¹⁸, posibil în Spania și Germania. Fumul lui alunga șerpi, vindeca afecțiunile isterice, detecta tendințele spre epilepsie și acționa ca un fel de test al virginității. Un decoct cu astfel de material vindeca durerile de dinți¹¹⁹ și scrofuloza, el fiind folosit și în ritualuri magice de divinație, iar la nivel personal, te ajuta să-ți împlinești dorințele¹²⁰. Portul unor asemenea bijuterii ferea de deochi, motiv pentru care erau purtate la vedere de copiii mici și de femei, considerate categorii vulnerabile din acest punct de vedere.

Descrierea magiei medicale cuprinde, la Plinius, o diversitate de pietre și o varietate de boli pentru care acestea sunt considerate eficiente. Între ele amintim hematitul¹²¹ și ametistul; acesta din urmă era considerat un remediu pentru beție, dar și un fel de pandantiv universal, dacă era inscripționat cu cuvinte magice și se purta cu anumite alte elemente. De asemenea, ametistul asigura

¹¹⁴ Deac 2018, p. 108; Deac, Petcu 2022.

¹¹⁵ Petronius, *Satyricon*, 74.

¹¹⁶ Suetonius, *Tiberius*, 6.

¹¹⁷ Plinius, *Naturalis Historia*, 36, 34.

¹¹⁸ Allason-Jones 1996, p. 8–11.

¹¹⁹ Probabil acesta este unul dintre motivele pentru care îl găsim, sub forma unor bijuterii diverse, de la mărgele, la pietre gravate, brățări, inele, medalioane și amulete, depuse în mormintele de copii; pe teritoriul provinciilor romane din România, astfel de obiecte au fost descoperite până acum la Tomis, în mare parte nepublicate, Capidava și Apulum, vezi Lungu et alii 2012, p. 119; Bolog 2017.

¹²⁰ Plinius, *Naturalis Historia*, 37, 34.

¹²¹ Plinius, *Naturalis Historia*, 37, 37.

¹⁰⁹ Suetonius, *Augustus* 30.

¹¹⁰ Suetonius, *Galba*, 18; Morales 2023, p. 153.

¹¹¹ Unul dintre cazurile cunoscute este cel al Liviei, care dedică aceluiași templu Capitolin un bloc imens de sticlă, vezi Plinius, *Naturalis Historia*, 37, 27.

¹¹² Plinius, *Naturalis Historia*, 37, 69, 67 și 61.

¹¹³ Vezi discuțiile următoare cu privire la magia medicală, dar și PGM LXI. 1–38, citat de către Deac 2018, p. 107.

accesul la cei puternici, te proteja de grindină și de atacurile lăcustelor¹²². O altă piatră comună în producția bijuteriilor este *jaspis*-ul, despre care Plinius pretindea că în Est, lumea îl poartă ca pe o amuletă, despre care magicienii susțineau că are efecte benefice pentru talentul de orator¹²³.

Despre agate, magicienii spuneau că cele care au pete sunt eficiente ca protecție împotriva scorpionilor. În Persia, ele sunt folosite ca fumigație în scopul opririi furtunilor și uraganelor, dar și pentru oprirea cursului râurilor (ca dovadă este faptul că acestea răcesc apa, dacă sunt aruncate într-un cazan clocotit). Pentru a fi eficiente, trebuie să fie atașate de corp cu fire de păr din coama unui leu. Părul de hienă, însă, este considerat abominabil în acest scop, deoarece este un promotor al discordiei în familie. Piatra de agată, care are o culoare uniformă, îi face pe atleți invincibili; de asemenea, atrage aurul și te ferește de frig¹²⁴. *Balanites* scoate focul din cei loviți de fulgere¹²⁵, *daphnea* era un remediu pentru epilepsie, *dionysias* era un remediu împotriva intoxicației¹²⁶, *encardia* asigura darul divinației¹²⁷. Un capitol deosebit de important este sănătatea mamei sau a viitoarei mame și a nou născutului. În acest sens, Plinius menționează că piatra denumită *galactitis* asigura producția de lapte matern și sănătatea nou născutului dacă era pusă la gâtul acestuia; de asemenea, ea favoriza pierderea amintirilor¹²⁸. Astfel de pietre au fost discutate de către Veronique Dasen într-un articol din 2019, unde ea a introdus inclusiv pietrele cu imaginea lui Chnoubis¹²⁹. Datorită imaginilor și a prezenței de *vox magica*, anumite pietre gravate din colecțiile românești au fost puse în relație cu magia medicală¹³⁰.

Cu o egală amploare, regăsim magia și implicit farmecele de dragoste, pietrele gravate având un rol deosebit în tot procesul, de la farmecele făcute pentru a obține și a menține dragostea¹³¹, la farmecele contraceptive sau dimpotrivă la farmecele folosite pentru concepție¹³². Dacă doreai să concepi, atunci *gallaica* sau *gassinade* era piatra care trebuia purtată¹³³. Este importantă și magia care protejează părțile intime. Unul dintre exemplele faimoase în acest caz este al gemelor gravate cu imaginea lui Chnoubis; aceste geme protejau individul de problemele de stomac, dar și de problemele abdomenului inferior, implicit ale uterului; ele erau folosite și pentru a stimula

lactația și pofta de mâncare a bebelușului¹³⁴. În cazuri absolut dramatice, gelozia sau ura personală apelau la blesteme care împiedicau relațiile. De asemenea, pietrele erau folosite și pentru a depista relațiile interzise, în acest scop fiind folosit hematitul, despre care se credea că poate deconspira relațiile adultere¹³⁵.

Și pentru că toți oamenii se tem de ceea ce nu cunosc, adevărul este un lucru extrem de important. *Hormiscion* te putea ajuta să prevezi adevărul, în timp ce gema de hematit te ajuta să dezvălui planurile periculoase ale barbarilor¹³⁶.

7. PREȚUL DRAGOSTEI

Așa cum ne putem închipui, anumite bijuterii ajung la prețuri absolut fabuloase, așa cum de altfel și menționează bibliografia. Reamintesc donațiile de bijuterii extrem de scumpe, făcute zeilor și pe care le-am pomenit deja.

Ar mai trebui amintit și faptul că unele dintre acestea sunt atât de scumpe, încât sunt ținute în locuri secrete ale prăvăliilor vânzătorilor. Târgurile din Roma, prilej de întâlnire pentru tot felul de lume, sunt descrise de Martial în cartea IX, epigrama 59. Partea nevăzută a acestora, locul unde plebea nu pătrunde, este cea care-l atrage pe autor prin bogăția ei. Așadar, printre mărfurile rare prezente în târguri se află și cercei din aur încrustați cu smaralde: *A ochit niște smaralde încrustate-n aur vechi,/ Giuvaeruri care sună-n toarta albelor urechi/ [...] Ca și cum ar vrea s-aleagă japsuri scumpe și agate*¹³⁷. Fiind foarte scumpi, acești cercei se află în spatele tejghelei, acolo unde nu pătrunde toată lumea, ci doar cei care au mulți bani, versurile fiind un alt exemplu al luxului destinat claselor sociale superioare¹³⁸.

În contrast cu averea vremelnică și în concordanță cu principiile stoice, în cartea a V-a, Martial ironizează condiția poetului care nicicând nu va avea o avere mare pe lumea asta, așa cum probabil aveau bogății vremii. Deși smaraldele, opalele și agatele se găsesc pe degetele unor astfel de bogătași¹³⁹, sufletul acestora rămâne gol, în opoziție cu cel al poetului.

Problema luxului extrem, adus de către noile cuceriri, este una foarte serioasă pentru societatea romană. În situația în care toate aceste bogății ajung la Roma, societatea însăși începe să se clatine sub greutatea lor.

O întâmplare sugestivă pentru valoarea imensă pe care o puteau atinge bijuteriile este povestită de Plinius. Autorul ne spune că împărăteasa Lollia Paulina a participat la un banchet, fiind împodobită cu perle și smaralde care valorau 40 de milioane de sesterți, geme care străluceau în

¹²² Plinius, *Naturalis Historia*, 37, 40.

¹²³ Plinius, *Naturalis Historia*, 37, 37.

¹²⁴ Plinius, *Naturalis Historia*, 37, 54.

¹²⁵ Plinius, *Naturalis Historia*, 37, 55.

¹²⁶ Plinius, *Naturalis Historia*, 37, 56.

¹²⁷ Plinius, *Naturalis Historia*, 37, 58.

¹²⁸ Plinius, *Naturalis Historia*, 37, 59.

¹²⁹ Dasen 2019.

¹³⁰ Nemeti 2002; Nemeti 2013.

¹³¹ Unul dintre cele mai faimoase cicluri gliptice este cel pe care este reprezentată Psyche sub formă umană sau de fluture, torturată de Afrodita sau Eros, vezi Faraone 1999, p. 41–55; Michel 2004, p. 203–211, p. 265–266, nr. 15.2; Vitellozzi 2018, p. 187; Deac 2018, p. 108; Kaić 2015, p. 1047.

¹³² Vitellozzi 2018, p. 185–187.

¹³³ Plinius, *Naturalis Historia*, 37, 59.

¹³⁴ Dasen, Nagy 2012, p. 298–300; Deac 2021; vezi și Dasen 2019, Hamat, Georgescu 2024.

¹³⁵ Plinius, *Naturalis Historia*, 37, 60.

¹³⁶ Plinius, *Naturalis Historia*, 37, 60.

¹³⁷ Martial, *Epigrammata*, 9, 59.

¹³⁸ Hamat 2016, p. 811–812.

¹³⁹ Martial, *Epigrammata*, 5, 11.

plasa de păr, inele și coliere¹⁴⁰. Ceea ce remarcă însă Plinius este direcția din care vin aceste bunuri de lux la Roma și impactul pe care îl au acestea asupra economiei romane. Autorul menționează că, în ceea ce privește obiectele de lux, valoarea comerțului cu Estul se situa la 100 de milioane de sesterți, din care jumătate cu India și menționează cu amărăciune că această sumă este egală cu cinci perle ale Cleopatrei¹⁴¹. Direcția din care vin perlele, adică Estul îndepărtat, este responsabilă pentru introducerea lor târzie la Roma, adică abia după războaiele cu Mithridates și cuceririle romane din est ale lui Pompei¹⁴². Cred că, așa cum reflectă și izvoarele literare, valoarea este una relativă, dată de anumiți factori care țin de gema în sine, dar și de contextul politic, economic și cultural în care aceasta se găsește. Este faimoasă întâmplarea povestită de Suetonius cu privire la abilitățile de colecționar dezvoltate de Caesar. Colecționar înrăit, se pare că dictatorul căuta mereu pietre prețioase pe care le cântărea el însuși în mână¹⁴³, semn al avariției, dar și al cunoscătorului.

Atunci când vine vorba despre geme, o altă coordonată a literaturii latine este reprezentată de informațiile despre prețul ridicat al unor astfel de bijuterii, ca dovadă al unui parcurs economic lung, de la marginile estice ale Asiei sau din nordul Europei, la piețele din Roma. Dintre toate, perla, smaraldul, diamantul, berilul și ambra sunt cele mai scumpe. Pe lângă prețurile astronomice asociate cu perlele Cleopatrei, Serviliei și ale împărăteselor lui Alexandru Severus, mai avem și mențiunea unui inel cu gemă de jasp din Hispania Baetica, care a costat 7000 de sesterți¹⁴⁴, un inel cu opal menționat de Plinius, care a costat 2 milioane de sesterți sau setul de bijuterii din perle și smaralde al împărătesei Lollia Paulina în valoare de 40 de milioane de sesterți¹⁴⁵. Senatorul republican Nonius a fost trecut pe lista de proscriși din cauza faptului că deținea un inel cu opal de o valoare considerabilă, de 2 milioane de sesterți¹⁴⁶. Având în vedere această informație, nu trebuie să ne mire nici faptul că bijuteriile foarte valoroase erau numite *census* sau *testimonia*, adică proprietăți portabile, sau cum am spune astăzi investiții la purtător¹⁴⁷. Existența acestor averi ne permite să înțelegem motivul pentru refolosirea unor bijuterii valoroase prin moșteniri succesive.

Deși a încercat să-l înfrâneze, legislația romană a trebuit să se recunoască învinsă în fața luxului cu care era obișnuită societatea. Prin urmare, dacă în primul secol al Imperiului luxul bijuteriilor a ajuns să fie privit ca un drept pe care Roma și-l câștigase luptând atâtea războaie, în cele două secole care au urmat, luxul devine o constantă a societății, blamată sau acceptată ca atare. Astfel, cu toată subiectivitatea ei, literatura romană oferă, așa cum am

menționat, o imagine duală. Statutul femeii, vremurile și mentalitățile se schimbă și, prin urmare, modul cum sunt privite bijuteriile.

8. FRUMUSEȚEA ȘI VALOAREA SE AFLĂ ÎN OCHIUL PRIVITORULUI, ÎN LOC DE CONCLUZII

Finalul acestui mic excurs în literatura latină a secolelor I–III p. Chr. ar trebui, credem, să fie reprezentat de fraza că frumusețea și implicit valoarea bijuteriilor stă în ochii privitorului. În acest sens, avem unul dintre cele mai frumoase exemple pentru prezența perlei în operele literare, acesta fiind minunata fabulă *Puiul și perla*. Ea face parte din cartea a III-a, fabula XII a lui Phaedrus, preluată după Esop. În această fabulă, o perlă este găsită de către un pui care își caută de mâncare. Deși această mică bijuterie este extrem de valoroasă, puiul exprimă cu părere de rău opinia că în ochii lui, un singur grăunte de mâncare este mult mai valoros decât aceasta. Prin urmare, la Phaedrus, luxul și prețul acestuia se află în ochii privitorului. Acest privitor poate oferi prețuri fabuloase pentru unele bijuterii lucrate cu măiestrie; ele veneau de departe sau erau foarte rare din anumite considerente sau, pur și simplu, acesta putea oferi o valoare uriașă pentru unele lucruri de care el avea nevoie.

Prin urmare, concluzia noastră va fi una în concordanță cu izvoarele latine: *Salve lector bone! Pulchritudo et pretium in oculo spectantis est!*

BIBLIOGRAFIE

- Augustin – Augustinus episcopus Hipponensis, *De Civitate Dei*, B. Dombart, A. Kalb (ed.), Turnhout, 2014.
- Cicero – Marcus Tullius Cicero, *In Verrem*, în: C. Tărnăuceanu (trad.), *C. Verrem actio prima/Primul discurs împotriva lui C. Verres*, Vol. I, Iași, 2014.
- Clement din Alexandria – Clement din Alexandria, *Pedagogul*, în: D. Fecioru (trad.), *Clement Alexandrinul, Scrieri*, București, 1982.
- Dio Cassius – Dio Cassius, în: A. Piatkowski (trad.), *Istoria Romană*, vol. I–II, București 1973.
- Horatius – Q. Horatius Flaccus, *Carmine*, în: M. Nichita (ed.), *Horatius. Opera Omnia 2. Satire. Epistole. Arta Poetică*, București, 1980.
- Iuvenal – D. I. Iuvenalis, *Saturae*, în: T. Mănescu, Al. Hodoș (trad.), *Persius, Iuvenal, Marțial, Satire și epigrame*, București, 1967.
- Lucan – M. Annaeus Lucan, *Pharsalia*, în: Lucan, *Pharsalia*, trad. J. Wilson Joyce, New York, 1993.
- Martial – M. V. Martialis, *Epigrammata*, în: T. Mănescu, Al. Hodoș (trad.), *Persius, Iuvenal, Marțial, Satire și epigrame*, București, 1967.
- Ovidius – Publius Ovidius Naso, *Metamorphosis*, D. Popescu (trad.), București, 1959.
- Ovidius – Publius Ovidius Naso, *Ars Amatoria*, în: M. V. Petrescu (trad.), *Heroide. Amori. Arta iubirii, Remediile iubirii. Cosmetice*, București, 1977.
- Ovidius – Publius Ovidius Naso, *Amores*, în: V. Petrescu (trad.), *Ovidiu. Opere*, București, 2001.
- Petronius – Titus Petronius Niger, *Satyricon*, Eugen Cizek (trad.), București, 2003.
- Plautus – Titus Maccius Plautus, *Casina*, în: W. T. MacCary, M. M. Wilcock (eds.), Cambridge, 1976.

¹⁴⁰ Plinius, *Naturalis Historia*, 9, 117.

¹⁴¹ Plinius, *Naturalis Historia*, 9, 119; 12, 84.

¹⁴² Plinius, *Naturalis Historia*, 37, 6.

¹⁴³ Suetonius, *Caesar*, 47.

¹⁴⁴ CIL 2, 2060.

¹⁴⁵ Plinius, *Naturalis Historia*, 37, 8; 9, 17.

¹⁴⁶ Plinius, *Naturalis Historia*, 37, 21.

¹⁴⁷ Berg 2002, p. 56.

- Plinius – Gaius Plinius Secundus, *Naturalis Historia*, I. Costa, T. Dinu (trad.), vol. VI, Iași, 2004.
- Seneca – Lucius Annaeus Seneca, *De Beneficiis*, în: I. Costa, O. Gordon (trad.), *Seneca, Despre Binefaceri. Despre Îngăduință*, București, 2005.
- Silius Italicus – Silius Italicus, *Punica*, II, J. D. Duff (trans.), Loeb Classical Library 278. Cambridge (MA), 1934.
- Suetonius – Caius Suetonius Tranquillus, *De Vita Caesarum*, în: D. Popescu, C. V. Georoc (trad.), *Viețile celor doisprezece Cezari*, București, 2005.
- Tertullian – Tertullian, *De cultu feminarum*, în: P. Schaf (ed.), *Ante – Nicene Fathers*, 4, Grand Rapids, 1885.
- The New Oxford Annotated Bible. New Revised Standard Version with the Apocrypha. An Ecumenical Study Bible*, ed. by Michael D. Coogan, with the assistance of Marc Z. Brettler, Carol A. Newsom and P. Perkins, 5th ed., Oxford, 2018.
- Titus Livius – Titus Livius, *Ab Urbe Condita*, în: *The Latin Library*, <http://www.thelatinlibrary.com/liv.html> (accesat 13.09. 2024).
- Age of Spirituality 1979 – *Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century: Catalogue of the Exhibition at the Metropolitan Museum of Art, November 19, 1977, Through February 12, 1978*, K. Weitzmann (ed.), New York, 1979.
- Allason-Jones 1996 – L. Allason-Jones, *Roman jet in the Yorkshire Museum*, York, 1996.
- Anđelković Grašar 2020 – J. Anđelković Grašar, *Femina Antica Balcanica*, Belgrade, 2020.
- Anđelković Grašar, Tapavički-Ilić 2015 – J. Anđelković Grašar, M. Tapavički-Ilić, *Mural Painting of a Roman Lady from Viminacium: From Roman Matron to the Modern Icon*, EXARC Journal 2, 2015, <https://exarc.net/issue-2015-2/int/mural-painting-roman-lady-viminacium-roman-matron-modern-icon> (accesat pe 22.04.2025).
- Bedini et alii 2012 – A. Bedini, S. Ehrman, C. S. Nunziante, M. Pasini, I. A. Rapinesi, D. Sali, *The Vallerano Diamond from ancient Rome: A scientific study*, *Gems & Gemology* 48(1), 2012, p. 39–41.
- Barbet, Bucovală 1996 – A. Barbet, M. Bucovală, *L'hypogée paléochrétienne des orants à Constanța (Roumanie), l'ancienne Tomisi*, *MEFRA* 108(1), 1996, p. 105–158.
- Berg 2002 – R. Berg, *Mundus Muliebris and Ornatus as status markers for women in Imperial Rome*, în: P. Setälä, R. Berg, R. Hälikkää, M. Keltanen, J. Pölonen, V. Vuolanto (eds.), *Women, wealth and power in the Roman Empire*, *Acta Instituti Romani Finlandiae* 25, Roma, 2002, p. 15–73.
- Benea 2001 – D. Benea, *Atelierele romane de mărgelă de la Tibiscum. Die römischen Perlenwerkstätten aus Tibiscum*, Timișoara, 2001.
- Bolla, Bounopane 2025 – M. Bolla, A. Buonopane, *Anelli iscritti in bronzo del Museo Archaeologico al Teatro Romano di Verona*, în: W. Spieckermann, R. Widenig (eds.), *Schmuck, decoration und etikettierung im spectrum der kleinischriften, Beiträge zum internationalen Kolloquium, Graz, 23–25 Mai 2022*, *Instrumenta inscripta* 9, Graz, 2025, p. 13–34.
- Bolog 2017 – A. C. Bolog, *Necropola romană de la Apulum Dealul Furcilor-Podei (campaniile 2008–2012)*, *BiblMusAp* 27, Cluj-Napoca, 2017.
- Corcoran 1995 – L. H. Corcoran, *Portrait Mummies from Roman Egypt (I–IV Centuries A.D.) With a Catalog of Portrait Mummies in Egyptian Museums*, The Oriental Institute of the University of Chicago Studies in Ancient Oriental Civilization 56, Chicago, 1995.
- Cisneros et alii 2022 – M. Cisneros, N. Barrero, P. Caldera, A. Encuentra, E. Ortiz, J. Á. Paz, *Semiprecious Stones and Blue Glass: An Approach to the Imitation Phenomenon in Hispania during the Roman Period*, în: M. Bentz, M. Heinzelmann (eds.), *Archaeology and economy in the ancient world, Proceedings of the 19th International Classical Archaeology, Cologne-Bonn, 22–26 May 2018*, Heidelberg, Alemania, *Archaeology and Economy in the Ancient World* 53, Heidelberg, Propylaeum, 2022, p. 493–505.
- Dasen 2019 – V. Dasen, *Magical milk stones?*, în: J. F. Martos Montiel, C. M. Villalobos, R. C. Sánchez (eds.), *Plutarco, entre dioses y astros. Homenaje al profesor Aurelio Pérez Jiménez de sus discípulos, colegas y amigos*, II, Zaragoza, 2019, p. 1035–1048.
- Dasen, Nagy 2012 – V. Dasen, Á. M. Nagy, *Le serpent léontocéphale Chnoubis et la magie de l'époque romaine impériale*, în: S. Barbara, J. Trinquier (eds.), *Ophiaca. Diffusion et réception des savoirs antiques sur les Ophidiens*, *Anthropozoologica* 47(1), Paris, 2012, p. 291–314.
- Deac 2018 – D. Deac, *The magical gems from Porolissum*, *ActaMP* 40(1), 2018, p. 103–111.
- Deac 2021 – D. Deac, *Cease, You Womb! A Uterine Magic Amulet from Durostorum*, *ArchBulg* 15(2), 2021, p. 35–43.
- Deac, Petcu 2022 – D. Deac, R. Petcu, *A magical Amulet from Durostorum (Moesia Inferior)*, *Tyche* 32, 2017, p. 7–14.
- Endereffy, Nagy 2020 – K. Endereffy, Á. M. Nagy, *Painted Mummy Portraits in the Museum of Fine Arts, Budapest*, în: M. Svoboda, C. R. Cartwright (eds.), *Mummy portraits of Roman Egypt. Emerging Research from the APPEAR Project*, Malibu 2020, <https://www.getty.edu/publications/mummyportraits/part-one/12/>.
- Faraone 1999 – C. A. Faraone, *Ancient Greek Love Magic*, Cambridge (MA), 1999.
- Gramatopol 1991 – M. Gramatopol, *Artele miniaturale în antichitate*, București, 1991.
- Gschwantler 2000 – K. Gschwantler, *Greco-Roman Portraiture*, în: S. Walker (ed.), *Ancient Faces. Mummy Portraits in Roman Egypt*, London/New York, 2000.
- Hallett 2019 – C. H. Hallett, *12. Mummies with painted portraits from Roman Egypt and personal commemoration at the tomb*, în: M. Blömer, R. Raja (eds.), *Funerary portraiture in greater Roman Syria*, *Studies in Classical Archaeology* 6, Turnhout, 2019, p. 197–212.
- Hamat 2014 – A. C. Hamat, *Despre dextrarum iunctio și inelele asociate cu logodna descoperite pe teritoriul Daciei Romane*, *Sargeția SN* 5, 2015, p. 61–76.
- Hamat 2016 – A. C. Hamat, *Tăcere, vorbesc romanii! Bijuteriile în literatura latină din primul secol al Imperiului*, *Arheovest* 4(2), 2016, p. 807–821.
- Hamat 2016a – A. C. Hamat, *Despre bijuterii, modă și creștinism în Dacia. Pietrele gravate asociate cu religia creștină*, *BHAUT* 15, 2016, p. 51–105.
- Hamat 2016b – A. C. Hamat, *Inele sigilare descoperite pe teritoriul Daciei romane*, *Sargeția SN* 7, 2016, p. 85–108.
- Hamat 2018 – A. C. Hamat, *Tăcere, vorbesc romanii! Bijuteriile în literatura latină a secolelor II–III AD.*, *Tibiscum S. N.* 8, 2019, p. 117–124.
- Hamat 2024 – A. C. Hamat, *Podoabe feminine din Dacia Romană. Cu privire specială la Dacia Superior*, Târgoviște, 2024.
- Hamat, Băcueț-Crișan 2019 – A. C. Hamat, D. Băcueț-Crișan, *A roman ring with carnelian gem discovered at Porolissum-Sărata*, *ActaMP* 41, 2019, p. 155–162.
- Hamat, Potârniche 2022 – A. C. Hamat, T. Potârniche, *Camee de epocă romană, cu reprezentări feminine, aflate în colecția Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța*, *Pontica* 55, 2022, p. 281–296.
- Hamat, Georgescu 2024 – A. C. Hamat, Ș. Georgescu, *Chnoubis and medical magic. The silver ring with an engraved stone, discovered in Tomis in 1961 (2nd–3rd centuries AD)* (MINAC inv. no. 993), în: A. C. Hamat, Ș. Georgescu, T. Potârniche (eds.), *Comori Pontice. Obiecte din colecția Muzeului de Istorie Națională și Arheologie din Constanța/ Pontic Treasures. Artefacts from the collections of the Museum of National History and Archaeology from Constanța*, Cluj-Napoca, 2024, p. 103–105.
- Kaić 2015 – I. Kaić, *Engraved Gems from Tilurium as a Glimpse into Roman Soldiers' Sexuality*, în: C. S. Sommer, S. Matešić (eds.), *Limes XXIII, Proceedings of the 23rd International Congress of Roman Frontier Studies Ingolstadt 2015*, Mainz 2018, p. 1046–1050.
- Kamvisis, Phani 2023 – I. Kamvisis, P. R. C. Phani, *Adamas as diamond and its occurrence near Ancient Philippi in Macedonia, northern Greece*, *Geologica Balcanica* 52(2), Sofia, 2023, p. 83–88.
- Kouzoc 2025 – C. Kouzov, *Metalwork parts of Toilet Boxes from the Roman period in "The Bobockoff Brothers" Archaeological Collection*, în: A. Minchev (ed.), *Gods and Humans, International Conference Varna 18th–20th September 2008*, *Acta Musei Varnaensis* 9, 2025, p. 307–326.

- Kunst 2005 – C. Kunst, *Ornamenta Uxoria. Badges of rank or jewellery of roman wives*, *The Medieval History Journal* 8(1), 2005, p. 127–142.
- Lungu et alii 2012 – V. Lungu, Z. Covacef, C. Chera, *Bijuterii antice din aur din colecțiile Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța*, Constanța, 2012.
- Marshman 2015 – I. Marshman, *Making Your Mark in Britannia. An Investigation into the use of Signet Rings and Intaglios in Roman Britain*, PhD thesis University of Leicester (mss), Leicester, 2015.
- Maxwell 1987 – L. A. Maxwell, *Pompeian Frescoes in The Metropolitan Museum of Art*, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 45(3), New York, 1987.
- Michel 2004 – S. Michel, *Die magischen Gemmen*, Zu Bildern und Zauberformeln auf geschnittenen Steinen der Antike und Neuzeit. Akademie Verlag, Berlin, 2004.
- Morales 2023 – A.S. Morales, *Pearls, beryls, and priestesses in the Latin West: pearls and gems as symbols of female power and devotion, as well as impiety and irreverence*, in: L. P. Pujol, J. Pérez Gonzáles (eds.), *De luxuria propagata romana aetate. Roman luxury in its many forms*, Oxford, 2023, p. 137–136.
- Nemeti 2002 – S. Nemeti, *Magia in Dacia romană (I)*, *Revista Bistriței* 16, 2002, p. 103–112.
- Nemeti 2013 – S. Nemeti, *Magical Practices in Dacia and Moesia Inferior*, in: C. G. Alexandrescu (ed.), *Jupiter on Your Side. Gods and Humans in Antiquity in the Lower Danube Area*, Bucharest, 2013, p. 143–156.
- Nikolić, Marjanović 2020 – S. Nikolić, M. Marjanović, *Roman engagement ring from Viminacium*, *Banatica* 30(1), 2020, p. 257–269.
- Opper 2021, 188–89 – T. Opper, *Nero. The Man behind the Myth*, London, 2021.
- Pérez González 2019 – J. Pérez González, *Gems in Ancient Rome: Pliny's Vision*, *Scripta Classica Israelica* 38, 2019, p. 139–151.
- Popović 2010 – I. Popović, *Roman cameos with female busts from Middle and Lower Danube*, *Pallas* 83, 2010, p. 203–224.
- Rădulescu et alii – A. Rădulescu, E. Coman, C. Stavru, *Un sarcofago di eta romana scoperto nella necropoli tumulare di Callatis*, *Pontica* 6, 1973, p. 247–265.
- Thompson 1976 – D. L. Thompson, *Mummy portraits in the J. Paul. Getty Museum*, Malibu, 1982.
- Treggiari 1975 – S. Treggiari, *Jobs in the Household of Livia*, *Papers of the British School at Rome* 43, 1975, p. 48–77.
- Varone 2002 – A. Varone, *Erotica Pompeiana. Love inscriptions on the walls of Pompeii*, Roma, 2002.
- Vitellozzi 2018, p. 187 – P. Vitellozzi, *Relations between magical text and magical gems. Recent perspectives*, in: S. Kiyarad, C. Theis, L. Willer (eds.), *Bild und Schrift auf 'magischen' Artefakten*, *Materiale Textkulturen* 19, Berlin/Boston, p. 181–253.
- Walter, Bierbrier 1997 – S. Walker and M. Bierbrier, *Ancient Faces: Mummy Portraits from Roman Egypt*, London, 1997.
- Yarrow 2018 – L. M. Yarrow, *Markers of identity for non-elite romans: a prolegomenon to the study of glass paste intaglios*, *Journal of Ancient History and Archaeology* 5(3), 2018, p. 35–54.

ABREVIERI / ABRÉVIATIONS / ABBREVIATIONS

ActaMN – Acta Musei Napocensis, Cluj
ActaMP – Acta Musei Porolissensis, Zalău
ActaTS – Acta Terrae Septemcastrensis, Universitatea Lucian Blaga, Sibiu
AÉ – Archaeológiai Értesítő, Budapest
American Antiquity – American Antiquity. Society for American Archaeology, Washington
AnB – Analele Banatului, Muzeul Banatului, Timișoara
l'Anthropologie (Paris) – l'Anthropologie, Paris
Antiquity – Antiquity. A Quarterly Review of Archaeology, University of York
AnUVT – Annales d'Université «Valahia» Târgoviște, Section d'Archéologie et d'Histoire
Apulum – Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia
Archaeol Anthropol Sci – Archaeological and Anthropological Sciences
Archaeometry – Archaeometry, Research Laboratory for Archaeology and the History of Art, Oxford University
ArchBulg – Archaeologia Bulgarica, Sofia
Argesis – Argesis. Muzeul Județean Argeș, Pitești
Arheovest – Arheovest – Asociația Arheo Vest, Timișoara
BAHC – Bibliotheca Archaeologica et Historica Corvinensis, Hunedoara
BAI – Bibliotheca Archaeologica Iassensis, Iași
Banatica – Banatica, Muzeul Banatului Montan, Reșița
BARBrSer – British Archaeological Reports. British Series, Oxford
BARIntSer – British Archaeological Reports. International Series, Oxford
BeJA – Bulgarian e-Journal of Archaeology
BerRGK – Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt am Main
BHAUT – Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis, Timișoara
BMJT – Buletinul Muzeului Județean Teleorman, Alexandria
BSPF – Bulletin de la Société Préhistorique Française, Paris
CA – Cercetări Arheologice, București
CAB – Cercetări arheologice în București
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
CCDJ – Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos, Călărași
Crisia – Crisia. Muzeul Țării Crișurilor, Oradea
Dacia – Dacia (Nouvelle Série). Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Académie Roumaine. Institut d'archéologie
« V. Pârvan », Bucarest
EJA – European Journal of Archaeology
EphemNap – Ephemeris Napocensis. Academia Română, Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca
Germania – Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts,
Frankfurt
JAS – Journal of Archaeological Science
JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, Mainz
MCA – Materiale și Cercetări Arheologice, București
MEFRA – Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité, Rome
MemAnt – Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț
MIM – Materiale de Istorie și Muzeografie, București
Mousaios – Mousaios. Buletinul Științific al Muzeului Județean Buzău
Paléo – Paléo. Revue d'Archéologie Préhistorique. Musée National de Préhistoire, Les Eyzies, France
Paléorient – Paléorient: revue interdisciplinaire de préhistoire et de protohistoire du sud-ouest et de l'Asie centrale, Paris
Pallas – Pallas. Revue d'Etudes Antiques, Toulouse
Pontica – Pontica. Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie
Constanța
RACF – Revue Archéologique du Centre de la France, Lyon-Tours
Radiocarbon – An International Journal of Cosmogenic Isotope Research, Cambridge
RCAN – Revista de Cercetări Arheologice și Numismatice, Muzeul Municipiului București
REL – Revue des Études Latines, Paris
RevMuz – Revista Muzeelor, București

RN – Revue Numismatique, Paris

RMI – Revista Monumentelor Istorice, București

RMM.MIA – Revista Muzeelor și Monumentelor, seria Monumente Istorice și de Artă, București

Sargetia – Sargetia. Acta Musei Devensis, Buletinul Muzeului județean Hunedoara, Deva

SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București

SP – Studii de Preistorie, București

SUCSH – Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica, Sibiu

Tibiscum – Muzeul Județean de Etnografie și al Regimentului de Graniță Caransebeș

Th-D – Thraco-Dacica, București

Tyche – Tyche. Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik

Tyragetia – Tyragetia. Anuarul Muzeului Național de Istorie a Moldovei, Chișinău

VAH – Varia Archaeologica Hungarica V. Redigit Csanád Bálint. Publicationes Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest

Ziridava – Ziridava. Studia Archaeologica, Arad